

DOI: 10.33310/2519-2809-2019-48-2-59-65

УДК 94 (=411.16) «1881/1914»

МАРІАННА ЛАСІНСЬКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії,
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,
м. Миколаїв, Україна
e-mail: mariannalasinska@gmail.com

ПОСТІЙНІ ТА ТИМЧАСОВІ МІГРАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В статті розглядаються постійні та тимчасові міграції європейського єврейства, які здійснювались через північно-західний кордон Російської імперії на території західноєвропейських країн, Англії та Північно-Американського континенту впродовж 1881-1903 років. Висвітлено обставини перетину вказаного кордону євреями-іноземцями у зворотному напрямку (імміграції) для перебування в межах Російської імперії. Зазначено, що однією з причин масовості еміграційних рухів єврейського населення за межі Російської імперії виступили активні дії еміграційних агентів та їх товариств. Дослідження побудоване на архівних матеріалах Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Віленського Генерал-Губернаторства, які зберігаються в фондах Центрального архіву історії єврейського народу (Держава Ізраїль).

Ключові слова: євреї-емігранти, Перша алія, архіви, постійні міграції, тимчасові міграції, Російська імперія.

Про причини масової єврейської еміграції за межі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX існує багато наукової літератури. Єврейські погроми 1881-1882 років, які сталися в багатьох містах, містечках та селах південних губерній Російської імперії, традиційно визначають, як основну причину переселення значної кількості мешканців юдейського віросповідання за кордон. Окрім того, приводом до масового виїзду євреїв з обжитих земель були: антисемітизм (як і в інших європейських країнах), правові обмеження юдеїв «Смуги осілости»; низький економічний рівень життя більшої частини населення Російської імперії - в цілому, та євреїв – зокрема; релігійні покликання юдеїв, тощо.

Передумов єврейських міграційних рухів 1881-1914 років в своїх роботах, так чи інакше, торкаються переважно іноземні автори: Дж. Рутер, Обра Н. Ньюман, Ніколас Дж. Еванс, Дж. Грехам Сміт, Шауль В. Ізров, Г. Елрой, Дж. Джордан, Л. Лев, Дж. Шльор, Ю. Шнайдавінд, Джона Д. Клера, А. І. Хаєши та ін. У 2013 році американський дослідник Янай Шпітцер опублікував ґрунтовне дослідження «Погроми, мережі та міграції. Єврейські міграції з Російської імперії до Сполучених Штатів Америки 1881-1914», в якому, на підставі аналізу мап погромів, архівів єврей-

ських земляцтв в США за період з 1861 по 1920 рік, та архівів мореплавних компаній, які перевозили євреїв, визначив, що серед всіх вищезгаданих причин виїзду більше ніж 1,5 мільйонів євреїв з Російської імперії до Північно-Американського континенту, основною слід визначити створену мережу передачі інформації про можливість виїзду за кордон, а також, шляхи реалізації еміграції, а не погроми 1881 і 1903-1906 років [1].

На підставі проаналізованих архівних матеріалів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Віленського Генерал-Губернаторства, які зберігаються в фондах Центрального архіву історії єврейського народу (Держава Ізраїль), певна частина з яких публікується вперше, нами зроблено висновок, що перша потужна хвиля єврейських еміграційних рухів формувалася ще з 1860-х років. Основними причинами для виїзду за кордон, у свідченнях докладених до справ, емігранти називають важке матеріальне становище та прагнення об'єднатися з родичами за кордоном. Цим неодмінно користувалися еміграційні агенти, які масово переправляли євреїв легальними і нелегальними способами до країн Західної Європи та Північної Америки. На постійне проживання, в разі якщо у емігрантів були статки або родина за кордоном,

та на тимчасове перебування, з метою заробітку. Політика вербування євреїв самостійними агентами чи цілими об'єднаннями товариствами еміграційної агентури була достатньо агресивною і дієвою.

На визначення наявності мережі єврейських міграційних агенцій, як ще однієї з вагомих причин здійснення постійних та тимчасових єврейських міграцій 1881-1903 років спрямовано дану статтю.

Значним інформативним джерелом відомостей про єврейські міграції кінця XIX – початку XX століття є архіви Міністерства внутрішніх справ Російської імперії Віленського Генерал-Губернаторства. В справі Політичного відділення Канцелярії віленського генерал-губернаторства за листопад 1900 року йдеться про звернення до Голландсько-Американського пароплавного товариства в м. Роттердамі, яке не мало жодних агентів в Росії, або імперських агентів, які могли б з ними співпрацювати. Пасажири пароплаву вказаного товариства, які прямували з м. Роттердаму до м. Нью-Йорк, отримали білети від своїх родичів. Тим не менш, вони були обдурені, якимось К. Л. Гершановичем або Гершенівичем, який мешкав у Вільно. Шахрай розшукував євреїв, котрі мали емігрувати до Америки. Не зважаючи на те, що всі вони мали білети надіслані родичами для того, щоб переїхати з Європи до Америки коротким і зручним маршрутом, з повним пансіоном під час мандрівки пароплавом, К. Л. Гершанович запевняв євреїв-емігрантів, що ці білети ні до чого не придатні, відбирав їх та надавав інші. Білети від К. Л. Гершановича мали більш довгий маршрут (Вільно-Ревель-Ганго-Ліверпуль-Квебек), за який емігранти мали ще доплачувати власні кошти. Ті ж білети, які К. Л. Гершанович відбирав у євреїв, надсилались його агентам в Америці, де їх надавали назад в контору, в якій їх було придбано. Повертаючи кошти за білети, аферисти віддавали обманутих пасажиром лише дрібну частину, в якості компенсації. Завдані Голландсько-Американському пароплавному товариству збитки змусили поставити заборону на повернення грошей за невикористані квитки, через це кількість подібних афер різко зменшилась. В результаті К. Л. Гершанович отриму-

вав прибутки лише з надлишку, який сплачували обмануті пасажирів за білети з довшим шляхом слідування [2].

У свідченнях доданих до справи йдеться про те, що у 1883-1884 роках в м. Вільно діяла зграя таємних агентів, які займались виключно підбурюванням населення імперії до еміграції за кордон. Ними керували віленські міщани Лейзер Гершанович та Ізраїль Кризовський. Їх співучасниками були: Бен'ямін Беркус, Матієс Кризовський, Мовша Герштейн та інші. Мережа еміграційної агентури була дуже розгалуженою. У Гершановича та Кризовського майже в кожному місті чи містечку були помічники, які агітували місцеве населення до виїзду за кордон, розповсюджуючи чутки про великі заробітки та високий рівень життя на інших континентах. Оцінку діяльності Гершановича поліція надає, називаючи його головним керівником еміграційних рухів по всьому Північно-Західному напрямку імперії. При цьому вповноважені органи ніяк не могли висунути йому обвинувачення в нанесенні збитків приватним особам та державі, оскільки діяв Гершанович достатньо уміло, тільки через агентів, виступаючи, по суті, як посередник, який сприяв переселенню та транспортуванню населення, що не було порушенням законодавства та не підлягало покаранню.

І лише у 1898 році вповноваженим органам нарешті вдалося отримати докази шахрайських дій Гершановича. У 1899 році до прокурора Віленського окружного суду поступила справа заведена на віленського міщанина Лейзера Самсоновича Гершановича, його дружину Песю та еміграційних агентів, які працювали на нього. В результаті дій судової системи Гершанович та його пособник Кризовський були заарештовані та піддані судовому слідству. Під час проведення слідчих дій було встановлено, що діяльність Гершановича та Кризовського досягла безпрецедентно великих масштабів. Зокрема, розпочата Англо-Трансваальська війна вимагала значної кількості робочих рук і до Гершановича звернулись британські еміграційні агенти, з проханням допомогти у вербовці нових мігрантів з території Російської імперії. Гершанович та Кризовський організували

агітацію населення по всій території імперії, після чого до м. Санкт-Петербургу почали прибувати мігранти, яких згодом переправляли до Фінляндії в порт «Ганге», а звідти пароплавом транспортували до Англії. За даними слідства, Гершановичем та Кризовським тільки за один рік через порт «Ганге» до Англії було направлено понад 10 тисяч осіб, а на рахунок фінського пароплавного товариства лише з м. Вільно було переказано грошей 78035 карбованців, не кажучи вже про перекази з інших міст імперії.

Подані запити до фінської поліції показали, що на дії Гершановича та Кризовського і там звернули пильну увагу правоохоронці, через те, що ними багаторазово повертались до емігрантських товариств мігранти з Росії затримані у Фінляндії. Емігрантів заарештовували практично по всіх пунктах переходу західного кордону Ковенської та Сувальської губернії й по деяким портам Росії і Фінляндії. Дії досвідчених аферистів Гершановича та Кризовського були на стільки професійними, включали в себе підкуп свідків, жодного разу не були доведені. В результаті емігранти підлягали лише адміністративні висилці, а до протоколів поліції та судових слідчих органів потрапляли переліки самих тільки агентів, які працювали на Гершановича і Кризовського. Головні ж організатори масштабної мережі еміграційних агентів не отримували офіційних обвинувачень.

Згідно описів доказових листів постраждалих від дій Гершановича та Кризовського, доданих до справи, більшість з ошуканих емігрантів були єврейської національності (М. Гурвич, Рахіль Лобковська, Берки Гальперина та ін.). Така ситуація склалась тому, що євреї мали право на отримання закордонних паспортів. Листи в більшості були написані «єврейською мовою». Покази та свідчення, які оформлювались російськомовними слідчими часто підписані на їдиш. Також, в якості доказів фігурують шифс-карти, фрей-карти і талони підготовані для відправки емігрантів за кордон від різних агентств: «Ландау і Ко», агентства Міллер в Бремені, тощо. В справі подано докладний перелік прізвищ і імен власників фрей-карт: Хая Фальковська, Тауба Геллер, Зельда Алон та багато інших. Загалом

за справою Гершановича й Еризовського пройшли 57 підозрюваних. За переїзд до Америки Гершанович та Кризовський, в середньому, вимагали від емігрантів від 80 до 100 карбованців, при цьому не пояснюючи американських законів, згідно яких, мігранти не могли лишатися на території Сполучених Штатів в разі, як що не мали фінансового забезпечення, або родичів, що проживали там. Таким чином, значна частина бажаючих переселитися була змушена повертатися назад до Російської імперії інколи в ще гіршому матеріальному становищі, ніж до від'їзду.

Гершеневич і Кризовський були не єдиними, хто займався організацією та вивезенням євреїв за межі Російської імперії. В справі «Про осіб, що займалися еміграційним ремеслом, та взагалі по переписці про емігрантські рухи» [3], розпочатій 17 лютого 1903 року мова йде про обставини переселення євреїв Троцького повіту до Америки. Так, селянин Вацлав Францишек Жиров потрапив під слідство Міністерства внутрішніх справ через те, що проводив емігрантів через кордон. Результатом стала заборона на проживання йому в Ковенській, Сувіській, Курляндській губерніях терміном на 3 роки, починаючи з 23 листопада 1902 року. Співучасник Жирова міщанин Мошко-Герш Аронович Піковський потрапив за цією справою під нагляд поліції, без права полишати місце народження в м. Коростишеві Київської губернії на два роки терміном до 1 травня 1904 року. Його дружина Сара-Рейза Берелівна Піковська подала прохання про дозвіл переїхати йому в м. Жижмори Троцького повіту, через зубожіле матеріальне становище. 26-річна дружина Піковського лишилась сам-на-сам з двома малолітніми дітьми, донькою Тилею 5 років та сином Берелем 4 років і не володіла будь-яким майном, але її прохання не було задоволено, через високий рівень небезпеки повернення Піковського до діяльності емігрантського таємного агента.

16 червня 1902 року Міністерством внутрішніх справ розглядалась справа про мешканців м. Шадова Шавельського повіту [4], які утримувалися під вартою. Міщани Гірш Кац, Гірш Ліпшиц та Овсей Фрідландер були звинувачені у таємному переправлянні через

кордон емігрантів. В результаті всім трьом було заборонено місце проживання в Ковенській губернії. Не зважаючи на заборону міщани не полишили своєї справи, а разом з єврейською родиною м. Шадова Фольбами (батько і син), Абелем-Янкелем та Кригером продовжили займатися своєю злочинною діяльністю, сприяючи еміграції місцевих мешканців та селян з сусідніх територій. Кількість емігруючих за кордон з Російської імперії була на стільки значною, що перетворилася на фактичний постійний прибуток, який годував Каца, Ліпшица та Фрідляндера, їх родини, так і багатьох інших мешканців прикордонних містечок. В справі, також, відмічається «деморалізуючий вплив» підслідних на молодші чини місцевої поліції. Шадовський міщанин Гірш Кац мав 56-річну дружину Трайну та двох синів. Родина володіла значними для їх соціального прошарку статками, два дерев'яних будинки з сараями та арендовану ділянку землі в 13 десятин. Гроші на які вочевидь були зароблені на емігрантській справі. Не меншим майном володіли родини Ліпшица та Фрідляндера. Що говорить не лише про те, що справа вербування євреїв для переїзду за кордон була прибутковою, але й про те, що еміграційна хвиля була дуже масштабною. Звісно, що зчиняти незаконні дії по переселенню великої кількості єврейського населення імперії за кордон еміграційні агенти не могли б без сприяння з боку місцевих представників влади. Всі нижчі поліцейські чини, які мали прихильне ставлення до Каца, Ліпшица та Фрідляндера в результаті розслідування були або звільнені від служби, або підлягали адміністративному покаранню.

Окрім індивідуальних скарг на дії агентів одинаків, дана справа, також, містить матеріали селянина Антона Бенедиктовича Гільжиніса від 1902 року про незаконне сприяння емігрантам [5], та докази співпраці його з Францем Варкаєм та Вацлавом Жировим. Гільжиніса характеризують як людину схильну до надмірного уживання алкоголю, але таку що має матеріальні статки, при цьому не займаючись ніякою діяльністю, що приносила б дохід. Всі прибутки Вацлав Гільжиніс мав від переправляння через кордон емігрантів. При цьому подібна діяльність ускладнювала-

ся ще й зіткненням інтересів емігрантських агентів та місцевих контрабандистів, які використовували одні й ті самі маршрути для перетину границі. Емігрантів переводили, переважно, у ночі, використовуючи для освітлення шляху масляний ліхтар, стежками, відомими тільки місцевим мешканцям.

Окрім постраждалих від шахраїв емігрантів на дії вербувальників скаржились місцеві заможні селяни і міщани, оскільки розмах еміграційних рухів набув такого масштабу, що вони втрачали можливість винаймати робітників для обробки земель. Більшість з трударів просто їхала за кордон в надії на більш високі заробітки.

Серед матеріалів справи зберігаються відомості про прикордонне містечко Кретінген [6], яке було місцем переправляння нелегальних емігрантів за кордон. Так, до м. Кретінген 10 жовтня 1903 року прибув начальник Віленської митної округи, колезький асесор Шауман, для розслідування існуючих шляхів таємного переходу емігрантів через кордон. За три дні слідчих дій разом з місцевим поліцейським чиновником Климченко, Шауман провів два безрезультатних обшуки, зібрав відомості про осіб, які взяли собі за ремесло переправляти емігрантів. При цьому, трьом агентам, що прибули разом із ним вдалося шляхом підкупу вартового перевести групу емігрантів на інший бік кордону в Пруссію. Але встановити особу згаданого вартового, чомусь не вдалося. На бездієвості представників влади часто наголошується в матеріалах справи. Таку ситуацію пов'язують з підкупом поліціантів та вартових.

Ситуація з нелегальною еміграцією спостерігалась і в Полоцькій губернії [6]. Так, місцеві мешканці Ян Собехе та Маріан Петровський, були звинувачені у таємному переводі через кордон емігрантів в листопаді 1903 року. Окрім того, про масштаби еміграційних потоків свідчать й інші папери. Місцеві селяни почали писати у поліцію фальшиві доноси по звинуваченню у агентській діяльності на знайомих та односельців з метою вирішити майнові чи особистісні суперечки. Селянина Тадеуша Ломсаргіса підозрювали у зайнятті еміграційною агентурною діяльністю, завдяки наклепам братів Домініка та

Антон Навседасів. Останні діяли так, через бажання заволодіти земельною ділянкою, якою вони користувались поки Ломсаргіс перебував 5 років на заробітках в Америці. Звинувачуючи Ломсаргіса в агентурній емігрантській діяльності, брати сподівалися на його висилку в адміністративному порядку та наступне заволодіння його майном. Проте проведене по даному факту розслідування не дало жодних доказів на користь злочинної діяльності Ломсаргіса. Євреї, як один свідчили, що не мали з ним справи.

Проте, не лише за межі Російської імперії на постійне проживання або тимчасове перебування виїздили євреї. Значна їх кількість прагнула іммігрувати на її територію. Основними причинами згідно вивчених архівних даних були бізнесові справи, а також, сіоністські рухи.

Так, до канцелярії Віленського Генерал-Губернатора у 1891 році було направлено подання від міністра внутрішніх справ, статс-секретаря В. Дурнова відносно порядку візування паспортів іноземних євреїв для в'їзду до Росії. В документі зазначалося, що до останнього часу існував пільговий порядок візування паспортів Російськими місіями і консульствами для євреїв-іноземців на в'їзд до імперії. Закон щодо правил пропуску євреїв-іноземців в межі Росії був незмінним з 1860 року. Міністерство фінансів неодноразово зазначало, що діяльність іноземних євреїв капіталістів є, перш за все, вигідною для держави, саме з цією метою суворі обмеження встановлені законом, мали бути пом'якшеними в деяких випадках. До таких відносились наступні: 1. під час візування паспортів іноземних євреїв відповідні органи мали керуватися правилами встановленими в п. 2 додатку до статті 486 Статуту про паспорти, згідно з якими, без попереднього дозволу Міністерства внутрішніх справ, посольства та місії могли видавати свідоцтва та паспорти на в'їзд до Росії тільки євреям банкірам та головам значних торгівельних домів. 2. виключенням з вищезазначеного правила були ті іноземні євреї, які особисто були відомі посольствам, місіям та консульствам своїм значущим становищем в торгівельному світі, або були уповноваженими першорядних торгівельних та

банкових компаній, якими були наприклад представники фірми Ротшильда та т.ін. 3. про кожну зроблену без попереднього дозволу візу посольства, місії та консульства мали доповідати в Міністерство внутрішніх справ по Департаменту поліції. Термін перебування в межах імперії таких євреїв іноземців без попереднього дозволу та строку встановлювався до 3 місяців, що зазначалося на самій візі. 4. для візування паспортів євреїв-іноземців інших категорій необхідним було отримання попереднього дозволу від Міністерства внутрішніх справ по департаменту поліції. Строк перебування в межах імперії визначався Міністерством внутрішніх справ та позначався на візі.

Суворе дотримання встановлених правил давало можливість міністерству відслідкувати кількість іноземних громадян юдейського віросповідання, які перетинали кордони Російської імперії. В разі не виконання представниками Департаменту поліції покладених на них обов'язків слідкувати за виконанням встановлених норм закону на них накладалося службове покарання.

Надалі, до канцелярії Віленського Генерал-Губернатора 14 березня 1891 року директором департаменту Остеном-Сакеном було спрямовано уточнення до попередніх правил. Консулам було дозволено візувати без попередньої згоди паспорти євреїв іноземців, які стояли на чолі протокольованих або ще не зареєстрованих, згідно законів країни торгівельних фірм, також, комісіонерам, повіреним, прикажчикам, агентам зазначених фірм при наданні належної документації, що засвідчувала б їх приналежність до компанії. Впродовж строку, встановленого візою на паспорті, або при безстроковій візі тривалістю у 6 місяців єврей-іноземець мав право неодноразово перетинати кордони, за умови дотримання всіх в'їзних та виїзних правил. Паспорти євреїв, іноземних громадян, які мали право на постійне перебування в межах Російської імперії, згідно поправок до статті 1001 зводу законів Т. IX по продовженню 1867 року мали візуватися консульствами, місіями та посольствами без попередньої згоди. У документах, що підлягали візуванню не мало стояти позначки, про те, що єврей

2. The Central Archives for the History of Jewish People Jerusalem (CAHJP) F. 378 P.S. File 28. Red. 12.9. Roll Number Z 171. P. 1-2;
3. CAHJP. F. 378 P.S. File 28. Red. 12.9. Roll Number Z 171. P. 3;
4. CAHJP. F. 378 P.S. File 28. Red. 12.9. Roll Number Z 171. P. 11-12;
5. CAHJP. F. 378 P.S. File 28. Red. 12.9. Roll Number Z 171. P. 50-51;
6. CAHJP. F. 378 P.S. File 28. Red. 12.9. Roll Number Z 171. P. 133-135;
7. CAHJP. F. 109. File 1827. Red. 27. Roll Number HM2/9970.1. P. 1-10;
8. CAHJP. F. 109. File 1860. Red. 141. Roll Number 13. P. 8; CAHJP. F. 109. File 1863. Red. 121. Roll Number HM2/9970.9. P. 8.

Маріанна Ласинская. Постоянные и временные миграции европейского еврейства в конце XIX – начале XX века

В статье рассматриваются постоянные и временные миграции европейского еврейства, которые осуществлялись через северо-западную границу Российской империи на территории западноевропейских стран, Англии и Северо-Американского континента в течение 1881-1903 годов. Описаны обстоятельства пересечения указанной границы евреями-иностранцами в обратном направлении (иммиграции) для пребывания в пределах Российской империи. Отмечено, что одной из причин массовости эмиграционных движений еврейского населения за пределы Российской империи выступили активные действия эмиграционных агентов и их обществ. Исследование построено на архивных материалах Министерства внутренних дел Российской империи Виленского генерал-губернаторства, которые хранятся в фондах Центрального архива истории еврейского народа (Государство Израиль).

Ключевые слова: евреи-эмигранты, Первая алия, архивы, постоянные миграции, временные миграции, Российская империя.

Marianna Lasinska Permanent and temporary migrations of european jews late XIXth - early XXth century

Big part of European Jewry emigrated to other continents in late XIXth – early XXth century. Jews from Russian Empire started their first emigration wave in 1881. The main reason of this wave was Pogroms, according to traditional historiography. Other reasons were: low social level of life in Russian Empire; restrictions on Jewish rights («Pale of Settlement»); religious and ideological ideas of Zionism; networks of relatives and friends with information about wonderful life in other countries; Jewish hometown-based associations in foreign countries with their help to new immigrants etc. One more reason of Jewish migration – the work of recruiting agents network. The Number of recruiting agents was too big in Russian Empire in late XIXth – early XXth century. The business with recruiting of new emigrants was a very profitable. Mass of Jewish people coming out from Russian Empire to other countries and continents with recruiting agents services. There were many scammers in association of recruiting agents. Two waves of Jewish emigration caused irreparable damage economic system and demography of Russian Empire.

Situation with Jewish immigration into Russian Empire was quite different. It's character was not such mass. The main reasons of immigration were: business, finance and Zionism.

This study is based on archival materials of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire of the Vilnius Governor-General, which are stored in the holdings of the Central Archives for the History of Jewish People Jerusalem (State of Israel). These archival materials are about permanent and temporary migration of European Jewry that took place across the northwestern border of the Russian Empire to the territories of Western European countries, England and the North American continent during 1881-1903. Circumstances of crossing the specified border by foreigner Jews in the opposite direction (immigration) for staying within the Russian Empire are covered. It is noted that one of the reasons for the mass emigration movements of the Jewish population outside the Russian Empire was the active actions of emigration agents and their societies.

Keywords: emigrant Jews, First Aliyah, archives, permanent migration, temporary migration, Russian Empire.